

Türk Bilim ve Mühendislik Dergisi Turkish Journal of Science and Engineering

www.dergipark.org.tr/tjse

IPARD Programının Meyvecilik Sektörüne Etkileri: Isparta İli Örneği

Ali TOKER^{1*}, Bahri KARLI¹

Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Bahçe Bitkileri Bölümü – Isparta-Türkiye

^{1*}Sorumlu yazar: alitokers@gmail.com

MAKALE BİLGİSİ

Alınış tarihi: 19/03/2021

Kabul tarihi: 07/04/2021

Anahtar Kelimeler: Kırsal kalkınma politikaları, Katılım öncesi mali yardım aracı, IPARD, Meyvecilik, Depolama

ÖZET

Gerek ülkeler gerekse küresel ölçekteki kuruluşlarca uygulanan kırsal kalkınma politikalarının ana gayesi, kalkınmanın en büyük sorunlarında biri olarak görülen bölgeler arası gelişmişlik farkının her yönden minimize edilmesidir. Avrupa Birliği adaylık süreci ile birlikte IPARD programını uygulamaya başlayan Türkiye kırsal kalkınma alanını da yeni bir fon kaynağına ulaştırmıştır. IPARD Programı ile kırsal kalkınmaya destek olunurken, müktesebat uyumu kapsamında işletmelerin AB standartlarına ulaştırılmasını hedeflenmektedir. Meyvecilik Türkiye'nin güçlü olduğu sektörlerden biri olup taze ve işlenmiş meyve-sebzeler başta gelen tarımsal ihracat ürünleridir. Isparta ili başta elma olmak üzere birçok meyvede Türkiye üretiminde önemli bir paya sahiptir. Bu çalışmada meyvecilik sektörünün IPARD fonlarından yararlanma durumu, desteklerden faydalanan işletmelerin yapısı ve desteklerin sektöre etkileri bu başlıktan en fazla yararlanan Isparta ili özelinde incelenmiştir. Araştırma sonucunda; IPARD destekleri ile sektörde 141 proje desteklendiği, bunun %22'nin Isparta ilinde olduğu, 163 milyon TL hibe ödemesi karşılığı 398 milyon TL yatırım yapıldığı tespit edilmiştir. Isparta ilinde bu destekler ile toplamda 242 bin m³'lük bir soğuk hava depolama hacmi ve 40 ton/saatlik tasnifleme-paketleme kapasitesi oluşturulmuştur. Kooperatiflerin proje oranını düşük olduğu (%6,5), destekleme prosedürlerindeki teknik ve idari sınırlamaların proje sayısını olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Desteklerin katma değer sağlayan işlenmiş ürünleri de kapsayacak şekilde revize edilmesinin fonların kullanımında artış sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

The Effects of IPARD Program on Fruit Sector: The Case of Isparta Province

ARTICLE INFO

Received: 19/03/2021

Accepted: 07/04/2021

Keywords: Rural development policies, Instrument for pre-accession financial aid, IPARD, Fruit growing, Storage

ABSTRACT

The main purpose of rural development policies implemented by both countries and global scale organizations is to minimize the development difference between regions, which is seen as one of the biggest problems of development. Turkey has reached a new source in rural development of funding with IPARD program. While supporting rural development with the IPARD Program and also, it's aimed to bring the enterprises to EU standards. Fresh and processed fruit products are the leading agricultural export products of Turkey. Isparta province in many fruits especially apples have a significant share of production in Turkey. In this study, the structure of the enterprises benefiting from IPARD supports and the effects of the supports on the sector were examined in the province of Isparta. As a result of the research; It was determined that 141 projects were supported in this sector with IPARD supports, 22% of which was in Isparta, and 398 million TL was invested in return for 163 million TL grant payment. In the province of Isparta, a cold storage volume of 242 thousand m³ and sorting-packaging capacity of 40 tons / hour in total have been provided with these supports. It has been determined that the project ratio of cooperatives is very low (6.5%), and technical and administrative restrictions in support procedures negatively affect the number of projects. It was concluded that revising the supports to include processed products that provide added value will increase the use of funds.

1. Giriş

Kırsal ve kentsel alanlar arasındaki gelişmişlik ve refah farkı ülkelerin kalkınmasında önemli sorunlardan biridir. Bu sorunun çözümü için ana iştiğal konusu tarımsal faaliyetler olan kırsal alanlara yönelik gerek ülkeler özelinde gerekse küresel ölçekte kuruluşlarca (UN, WB, FAO vb.) çeşitli kalkınma programları, teşvik ve destekleme politikaları uygulanmaktadır. Kırsal kalkınma politikaları ana hatlarıyla; üretimi artırma ve çeşitlendirme, istihdam oluşturma, bölge dinamiklerini aktif hale getirme, sosyo-kültürel gelişme, altyapı yenileme, eğitim ve sağlık

gibi farklı başlıkları içermektedir (Özdemir, 2012). Kırsal kalkınma politikalarının odak noktalarından bir diğeri de kırsal nüfusun bulunduğu yerde yaşam kalitesinin yükseltilerek kente göçün önlenmesidir (Yeşilbaş, 2011). Son yıllarda Türkiye'de kırsal kalkınma politikaları, beş yıllık kalkınma planları ile koordine edilmektedir. 2014-2020 dönemini kapsayan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi Belgesi (UKKS-II) ve Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2015-2018), Avrupa Birliği (AB) uyum sürecinin gerekleri çerçevesinde oluşturulmuş olup, çoklu sorumluluk anlayışının benimsendiği ve yenilikçi uygulamaların ve

izlenebilirliğin ön plana çıkarıldığı görülmektedir (TOB, 2020a; TOB 2020b).

AB, birliğe aday veya potansiyel aday ülkelere, müktesabab uyumu, işletmelerin birlik standartlarına ulaşması ve kırsal alanlarda refahı tesis etmek için amacıyla bazı fonlar aracılığıyla desteklemelerde bulunmaktadır (Işık & Baysal, 2011). Ülke veya bölge özelindeki bu fonlar 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü ile IPA (Instrument Pre Accession-Katılım Öncesi Yardım Aracı) ile tek çatı altında toplanmıştır. Beş bileşenden oluşan IPA'nın 5. Bileşeni, Kırsal Kalkınma Yardım Aracı olarak ifade edilen IPARD'dır (Instrument Pre Accession Rural Development) (AB, 2019). IPARD programını uygulamak üzere 2008 yılında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) kurulmuş ve 2011 yılından itibaren fonlar kullanılmaya başlanmıştır (TKDK, 2019). IPARD programında belirlenen sektörlerde projelere bütçesinin %50-70 oranında hibe destek verilmekte olup hibenin %75'i AB fonlarından %25 ise Türkiye bütçesinden karşılanmaktadır. Bu bağlamda 2011-2016 yıllarını kapsayan IPARD-I dönemini bütçesi, AB tarafından Türkiye için ayrılan 873.9 milyon Euro ve Türkiye hazinesinin katkısı olan 291 milyon Euro ile birlikte 1.165 milyar Euro'dur (TOB, 2019). IPARD Program kapsamındaki destekler 3 ana ve 15 alt başlıkta belirlenmiştir. En fazla bütçeyi tarım ve hayvancılığa yönelik birincil üretim işletmeleri ile işleme ve depolamaya yönelik işletmelerin kurulum ve modernizasyonu tedbirleri almıştır (TKDK, 2017).

Kırsal alandaki ekonomik faaliyetlerden birisi de meyveciliktir. Dünyada son yıllarda meyvecilikte önemli gelişmeler yaşanmakta olup, 2000-2017 yılları arasında meyve üretim alanları %21.03, verim %24.03 ve üretim miktarı ise %50.11 oranlarında arttığı belirtilmektedir (FAO, 2019). Türkiye, 23 milyon tondan fazla üretim ile dünya meyve üretiminin %2.68'ine karşılıkta, Çin, Hindistan, Brezilya ve ABD'nin ardından 5. sırada yer almaktadır. Buna karşılık 2018 yılındaki 123 milyar USD'ye ulaşan uluslararası meyve pazarında, yaklaşık 4 milyar USD (%3.21) ile 9. sırada kendine yer bulmuştur. Yaş meyve-sebze sektörü, 2018 yılında Türkiye'nin tarım ihracatından %10, toplam ihracattan %1.4 pay almıştır (FAO 2019; AKİB, 2020; YMS, 2020). Araştırma bölgesi olarak seçilen Isparta ili üretimden, depolama ve işleme kadar meyvecilik sektöründe önemli bir merkezdir. Şehrin en önemli tarımsal değeri olan elma, Türkiye üretiminin (3,6 milyon ton) %20'sini (730 bin ton) oluşturmaktadır. Bunu %5'erlik paylarla kiraz ve vişne takip etmektedir (Anonim, 2020; TUİK, 2020). Birçok tarımsal üründe olduğu gibi meyvelerin de hasat dönemleri de oldukça sınırlıdır. Bu nedenle ürünler hızla pazarlanmalı veya uygun koşullarda depolanmalıdır. Hasat sonrası talebin karşılanması, arzın daha geniş bir zamana yayılması, fiyat istikrarının korunması gibi nedenler depolamaya elverişli ürünler için depolamayı elzem hale getirmektedir (Türk & Karaca, 2015). Küresel rekabette yer almak için istenilen kalite ve miktarda üretimin yanında, ürünlerin standardize edilmesi, paketlenmesi, depolanması, nakliyesi ve nihai tüketiciye ulaşmaya kadar geçen süreçte gerekli ve yenilenen bir teknoloji ve altyapıya sahip olmak gerektir.

Bunun içinde sektörün teşvik ve desteklerle korunması ve güçlendirilmesi oldukça önemlidir.

Yapılan çalışmalar farklı destek programları ile hem üretimde hem de kırsal kalkınmada olumlu gelişmeler yaşandığını bildirmektedir. Yıldırım (2016), IPARD kapsamında hibe alan işletmelerin yıllık bal üretiminin hibe almayan 1,5 katı olduğunu belirlemiştir. Stanislav vd. (2016) IPARD programlarının kırsal hane halkından ziyade tarımsal işletmelere yönelik olması nedeniyle kırsal alanların gelişimi üzerindeki etkilerinin sınırlı kaldığını ifade etmiştir. Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programından (KKYDP) yararlanan işletmelerin tarımsal üretim kapasitesinde ve tarımsal gelirinde, yararlanamayan işletmelere/üreticilere göre daha fazla artış olduğunu tespit edilmiştir (Çobanoğlu vd. 2017). Yardımcı vd. (2018) ise, IPARD desteklerinden faydalananların eğitim ve tecrübe düzeyinin daha yüksek olduğunu, daha yüksek oranda üniversite eğitilmiş girişimci bulunduğunu belirlemiştir.

Bu çalışmada, IPARD Programı kapsamında Isparta ilinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından desteklenen meyvecilik sektörüne yönelik projelerin kırsal kalkınma ve sektör üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Yapılan anket çalışmalarıyla işletmelerin bu fonlardan yararlanma düzeyleri ve işletmelere etkileri ortaya konmuştur.

2. Materyal ve Metot

Kırsal ve kentsel alanlar arasındaki gelişmişlik ve refah farkı ülkelerin kalkınmasında önemli sorunlardan biridir. Bu sorunun çözümü için ana işgal konusu tarımsal faaliyetler olan kırsal alanlara yönelik gerek ülkeler özelinde gerekse küresel ölçekli kuruluşlarca (UN, WB, FAO vb.) çeşitli kalkınma programları, teşvik ve destekleme politikaları uygulanmaktadır. Kırsal kalkınma politikaları ana hatlarıyla; üretimi artırma ve çeşitlendirme, istihdam oluşturma, bölge dinamiklerini aktif hale getirme, sosyo-kültürel gelişme, altyapı yenileme, eğitim ve sağlık gibi farklı başlıkları içermektedir (Özdemir, 2012). Kırsal kalkınma politikalarının odak noktalarından bir diğeri de kırsal nüfusun bulunduğu yerde yaşam kalitesinin yükseltilerek kente göçün önlenmesidir (Yeşilbaş, 2011). Son yıllarda Türkiye'de kırsal kalkınma politikaları, beş yıllık kalkınma planları ile koordine edilmektedir. 2014-2020 dönemini kapsayan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi Belgesi (UKKS-II) ve Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2015-2018), Avrupa Birliği (AB) uyum sürecinin gerekleri çerçevesinde oluşturulmuş olup, çoklu sorumluluk anlayışının benimsendiği ve yenilikçi uygulamaların ve izlenebilirliğin ön plana çıkarıldığı görülmektedir (TOB, 2020a; TOB 2020b).

AB, birliğe aday veya potansiyel aday ülkelere, müktesabab uyumu, işletmelerin birlik standartlarına ulaşması ve kırsal alanlarda refahı tesis etmek için amacıyla bazı fonlar aracılığıyla desteklemelerde bulunmaktadır (Işık & Baysal, 2011). Ülke veya bölge özelindeki bu fonlar 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü ile IPA (Instrument Pre Accession-Katılım Öncesi Yardım Aracı) ile tek çatı altında toplanmıştır. Beş bileşenden oluşan IPA'nın 5. Bileşeni,

Kırsal Kalkınma Yardım Aracı olarak ifade edilen IPARD'dır (Instrument Pre Accesion Rural Development) (AB, 2019). IPARD programını uygulamak üzere 2008 yılında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) kurulmuş ve 2011 yılından itibaren fonlar kullanılmaya başlanmıştır (TKDK, 2019). IPARD programında belirlenen sektörlerde projelere bütçesinin %50-70 oranında hibe destek verilmekte olup hibenin %75'i AB fonlarından %25 ise Türkiye bütçesinden karşılanmaktadır. Bu bağlamda 2011-2016 yıllarını kapsayan IPARD-I dönemini bütçesi, AB tarafından Türkiye için ayrılan 873.9 milyon Euro ve Türkiye hazinesinin katkısı olan 291 milyon Euro ile birlikte 1.165 milyar Euro'dur (TOB, 2019). IPARD Program kapsamındaki destekler 3 ana ve 15 alt başlıkta belirlenmiştir. En fazla bütçeyi tarım ve hayvancılığa yönelik birincil üretim işletmeleri ile işleme ve depolamaya yönelik işletmelerin kurulum ve modernizasyonu tedbirleri almıştır (TKDK, 2017).

Kırsal alandaki ekonomik faaliyetlerden birisi de meyveciliktir. Dünyada son yıllarda meyvecilikte önemli gelişmeler yaşanmakta olup, 2000-2017 yılları arasında meyve üretim alanları %21.03, verim %24.03 ve üretim miktarı ise %50.11 oranlarında arttığı belirtilmektedir (FAO, 2019). Türkiye, 23 milyon tondan fazla üretim ile dünya meyve üretiminin %2.68'ine karşılıkta, Çin, Hindistan, Brezilya ve ABD'nin ardından 5. sırada yer almaktadır. Buna karşılık 2018 yılındaki 123 milyar USD'ye ulaşan uluslararası meyve pazarında, yaklaşık 4 milyar USD (%3.21) ile 9. sırada kendine yer bulmuştur. Yaş meyve-sebze sektörü, 2018 yılında Türkiye'nin tarım ihracatından %10, toplam ihracattan %1.4 pay almıştır (FAO 2019; AKİB, 2020; YMS, 2020). Araştırma bölgesi olarak seçilen Isparta ili üretimden, depolama ve işlemeye kadar meyvecilik sektöründe önemli bir merkezdir. Şehrin en önemli tarımsal değeri olan elma, Türkiye üretiminin (3,6 milyon ton) %20'sini (730 bin ton) oluşturmaktadır. Bunu %5'erlik paylarla kiraz ve vişne takip etmektedir (Anonim, 2020; TUİK, 2020). Birçok tarımsal üründe olduğu gibi meyvelerin de hasat dönemleri de oldukça sınırlıdır. Bu nedenle ürünler hızla pazarlanmalı veya uygun koşullarda depolanmalıdır. Hasat sonrası talebin karşılanması, arzın daha geniş bir zamana yayılması, fiyat istikrarının korunması gibi nedenler depolamaya elverişli ürünler için depolamayı elzem hale getirmektedir (Türk & Karaca, 2015). Küresel rekabette yer almak için istenilen kalite ve miktarda üretimin yanında, ürünlerin standardize edilmesi, paketlenmesi, depolanması, nakliyesi ve nihai tüketiciye ulaşıncaya kadar geçen süreçte gerekli ve yenilenen bir teknoloji ve altyapıya sahip olmak gerektir. Bunun içinde sektörün teşvik ve desteklerle korunması ve güçlendirilmesi oldukça önemlidir.

Yapılan çalışmalar farklı destek programları ile hem üretimde hem de kırsal kalkınmada olumlu gelişmeler yaşandığını bildirmektedir. Yıldırım (2016), IPARD kapsamında hibe alan işletmelerin yıllık bal üretiminin hibe almayan 1,5 katı olduğunu belirlemiştir. Stanislav vd. (2016) IPARD programlarının kırsal hane halkından ziyade tarımsal işletmelere yönelik olması nedeniyle kırsal alanların gelişimi üzerindeki etkilerinin sınırlı kaldığını ifade etmiştir. Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programından (KKYDP) yararlanan işletmelerin tarımsal üretim kapasitesinde ve tarımsal gelirinde, yararlanamayan işletmelere/üreticilere göre daha fazla artış olduğunu tespit edilmiştir (Çobanoğlu vd. 2017). Yardımcı vd. (2018) ise, IPARD desteklerinden faydalananların eğitim ve tecrübe düzeyinin daha yüksek olduğunu, daha yüksek oranda üniversite eğitilmiş girişimci bulunduğunu belirlemiştir.

Bu çalışmada, IPARD Programı kapsamında Isparta ilinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından desteklenen meyvecilik sektörüne yönelik projelerin kırsal kalkınma ve sektör üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Yapılan anket çalışmalarıyla işletmelerin bu fonlardan yararlanma düzeyleri ve işletmelere etkileri ortaya konmuştur.

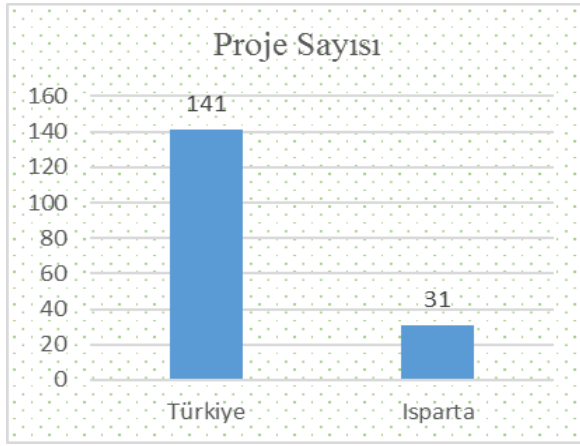
3. Bulgular ve Tartışma

TKDK tarafından ilki 2011 yılında olmak üzere 2016 yılına kadar IPARD programı kapsamında 15 proje çağrısına çıkmıştır. Çizelge 1'de görüleceği üzere bu 15 çağrı sonunda Meyve ve Sebze İşlenmesi ve Pazarlanması destek tedbirinin toplam proje sayısının %1.3'ü, ödenen hibe bütçesinin ise %5.1'ni oluşturduğu tespit edilmiştir (TKDK, 2017). Bu destek başlığı sadece depolama, tasnifleme ve paketleme projelerini kapsamaktadır. Ayrıca depolama da soğuk oda hacmi 10.000 m³ ile sınırlı tutulmuştur. Destek başlığındaki yatırım alanı ve teknik sınırlamaların, proje sayısının az olmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan Türkiye'nin meyvecilik sektöründe ileri bir düzeyde olması da bu destek başlığına olan düşük ilginin nedenlerinden bir olarak gösterilebilir.

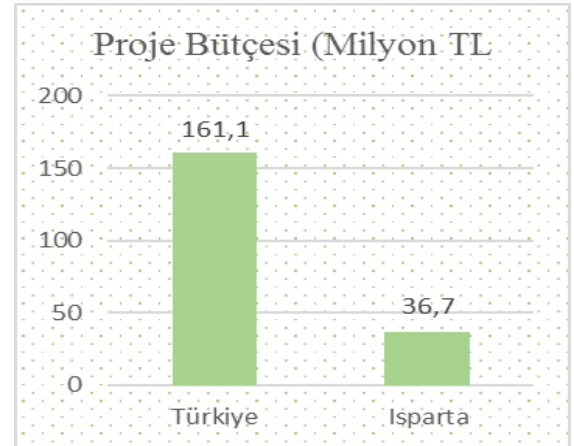
IPARD programı ile meyve ve sebzelerin depolanması, tasniflenmesi pazarlanması kapsamında desteklenen projelerin sayı ve hibe tutarlarının Türkiye ve Isparta dağılımları sırasıyla Şekil-1 ve Şekil-2'de gösterilmiştir. Isparta'daki projeler; Türkiye genelinin %22'sini, projelere ödenen hibe tutarında ise yine benzer şekilde %22.5'ünü oluşturduğu görülmüştür. Isparta'nın meyve üretiminde de önemli bir paya sahip olduğu düşünüldüğünde desteklerden faydalanma durumunun illerin sektördeki güçleri ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Çizelge 1. Desteklenen tedbirlere göre projeler ait sayısal veriler
Table 1. Numerical data of projects according to supported measures

Destek Tedbiri	Sözleşme sayısı	Toplam yatırım tutarı (TL)	Ödenen hibe tutarı (TL)
Süt Üreten Tarımsal İşletmeler	1 049	2 489 156 156	1 265 035 180
Et Üreten Tarımsal İşletmeler	1 095	1 591 638 815	805 970 896
Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	171	394 150 632	163 034 683
Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	113	421 155 003	170 641 544
Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması	141	398 512 074	163 101 925
Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	19	58 275 680	22 501 413
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi, Geliştirilmesi	7 292	601 263 498	276 672 945
Yerel Ürünler ve Mikro İşletmelerin Geliştirilmesi	329	303 649 765	121 767 242
Kırsal Turizm	360	397 438 895	154 021 105
Kültür Balıkçılığının Geliştirilmesi	21	16 165 480	6 022 329
Teknik Destek	27	2 893 804	2 714 579
Toplam	10 617	6 674 299 806	3 147 700 793

Şekil 1. Projelerin sayısal değerlerinin karşılaştırması
Figure 1. Comparison of projects's numerical data

Şekil 2. Projelerin hibe miktarının karşılaştırması
Figure 2. Comparison of projects's grants values

Isparta ilinde desteklenen 31 projenin niteliklerine bakıldığında ise sadece 3 tanesinin modernizasyon projesi olduğu 28 projenin ise yeni kurulum tesisi olduğu tespit edilmiştir. Desteklerden yararlanan işletmelerin hukuki statüleri incelendiğinde en fazla %71'lik (22 proje) lik pay ile tüzel kişilik sahibi limited şirketler ilk sıradadır. Bunu %22.6'lık (7 proje) pay ile gerçek kişiler, %6.4'lük (2 proje) pay ile tarımsal kalkınma kooperatifi niteliğindeki üretici örgütleri izlemektedir. Türkiye'de tarımsal kooperatif/birlik yapılanmalarının genelde borçlu olması, yönetim ve güven sorunları olması bunun en önemli nedeni olduğu düşünülmektedir. Yine projelerde yetkili kişilerin %96.8'i erkek, %64.5'nin ise lise mezunu olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 2). Sonuçlar Çimen (2017), Koç (2016), Özdemir (2014) tarafından yapılan çalışmalarla benzeşirken, Türkan ve Değirmenci'nin (2017) çalışmasında ise gerçek kişi sayısının yüksek çıktığı görülmüştür.

Çizelge 2. Desteklerden yararlanan işletmelerin bazı demografik özellikleri

Table 2. Some demographic characteristics of the companies benefiting from the supports

Demografik özellikler	Frekans	Yüzde	
Cinsiyet	Erkek	30	96.8
	Kadın	1	3.2
	Toplam	31	100.0
Eğitim Durumu	Ortaöğretim	1	3.2
	Lise	20	64.5
	Ön lisans	1	3.2
	Lisans	8	25.8
	Lisansüstü	1	3.2
Toplam	31	100.0	
Hukuki Statü	Gerçek Kişi	7	22.6
	Tüzel Kişi	22	71.0
	Kooperatif-/Birlik	2	6.5
	Toplam	31	100.0

Desteklerden faydalananların gelir getirici bir meslek/meşguliyetleri olup olmadığı sorulmuş verilen cevaplar Çizelge 3’de gösterilmiştir. Asıl meşguliyeti farklı olan ve farklı sektörlerdeki iş insanı, esnaf, emekli, memur vb. kişiler şahsen ya da şirket kurarak yatırım yapmıştır. Desteklerin sektör dışından insanların da sektöre girmesinde önemli bir faktör olduğu saptanmış olup kırsal kalkınma adına olumlu bir adım olduğu bu sonuçla da ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Çizelge 3. IPARD Programından faydalanan işletme sahiplerinin gelir getirici meşguliyetleri

Table 3. Income generating activities of business owners benefiting from the IPARD program

Proje Sahibinin Mesleği	Frekans	Yüzde
Çiftçi	9	29.0
Esnaf	6	19.3
İs insanı	14	45.2
Memur	2	6.5
Toplam	31	100.0

Desteklenen işletmelerini ilçelere göre dağılımına bakıldığında, projelerin Isparta’da elma üretim merkezleri olan Gelendost (%42) ve Eğirdir (%19) ilçelerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

IPARD desteklerinden faydalanan proje sahiplerinin proje yapmasında etkili olan faktörler, genel ve sektöre özel olmak üzere iki alt başlıkta sorulmuştur. Verilen cevapların frekans ve yüzde değerleri Çizelge 4’de verilmiştir. Proje yapmasında en fazla etkili olan neden, hibe desteklerden faydalanmak olurken (%100), bunu birikimlerini değerlendirip, yeni bir iş kurmak (%80.6) izlemiştir. Faydalanıcıların bu sektörde proje vermesinde etkili olan en önemli faktörler ise, destek verilen sektörün daha karlı olduğunu düşünmeleri (%96.8) ve desteklerin bölgeye uygun olması işletme sürecinde sorun yaşamayacağı fikrinde (%96.8) olmalarıdır. Mevcutta böyle bir yatırımı olup büyütme veya modernize etmek için proje verenlerin oranı ise %20.6 olduğu görülmüştür. Destekleme olmasa da bu yatırımı yapardım diyenlerin oranı ise %12.9’dur.

Çizelge 4. Proje sahiplerinin IPARD programına proje vermesinde etkili faktörler

Table 4. Factors affecting the project owners' submission of projects to the IPARD program

Genel faktörler	1		2		3		4		5		Ort ¹	SS ²
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Hibe desteklerden faydalanmak	30	96.8	1	3.2	-	-	-	-	-	-	1.03	0.18
Birikimlerimi değerlendirip, yeni bir iş kurmak	-	-	25	80.6	1	3.2	3	9.7	2	6.5	2.42	0.92
Mevcut yatırımı büyütme	1	3.2	5	16.2	1	3.2	1	3.2	23	74.2	4.29	1.30
Makine ekipman ihtiyacımı karşılamak, yenilemek	2	6.5	5	16.1	-	-	-	-	24	77.4	4.26	1.41
Üretim miktarı ve kalitesini arttırmak	-	-	4	12.9	1	3.2	2	6.5	24	77.4	4.48	1.06
Bölgeye ve insanlara faydalı olmak	-	-	18	58.1	4	12.9	9	29	-	-	2.71	0.90
Sektörel faktörler												
Destek verilen sektörde mevcut bir işletmem var	3	9.7	4	12.9	-	-	-	-	24	77.4	4.23	1.48
Destek verilen sektörde bilgi ve tecrübeye sahibim	6	19.4	13	41.9	-	-	9	29	3	9.7	2.68	1.35
Destek verilen sektörün daha karlı olduğunu düşünüyorum	3	9.7	27	87.1	1	3.2	-	-	-	-	1.94	0.38
Bu sektörde kalifiye elaman bulmada sorun yaşamam	-	-	17	54.8	6	19.4	8	25.8	-	-	2.71	0.86
Destekleme bölgeye uygundur	17	54.8	13	41.9	-	-	1	3.2	-	-	1.52	0.68
Destekleme olmasa da bu yatırımı yapardım	-	-	4	12.9	14	45.2	10	32.3	3	9.7	3.39	0.84

1: Kesinlikle Katılıyorum, 2: Katılıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılmıyorum ¹ Ort: Ortalama; ² SS: Standart Sapma

Proje sürecinde karşılaşılan sorunlar ile ilgili olarak desteklenen faydalanıcıların cevapları Çizelge 5’de verilmiştir. En fazla karşılaşılan sorunlar; prosedürel zorluklar (%93.6), tecrübesizlik (%93.6) ve resmi belge temininde yaşanan sıkıntılar (%77.4) olmuştur. Yatırımcıların proje sürecinde TKDK’dan yeterli desteği aldığı görülürken, %71’i projelerde mali kaynak

yetersizliği nedeniyle sorun yaşadıklarını belirtmiştir. TKDK’nın farklı bir format ile uyguladığı proje süreci gerek yatırımcılar gerekse sektördeki danışman firmalar tarafından hemen anlaşılabilir. Bu nedenle yaşanan tecrübesizliklerin bazı sıkıntılarının oluşmasına sebebiyet verdiği görülmektedir.

Çizelge 5. Proje sahiplerinin proje hazırlama ve uygulama sürecinde karşılaştıkları sorunlar

Table 5. Problems faced by project owners at the project preparation and implementation periods

Sorunlar	1		2		3		4		5		Ort ¹	SS ²
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Tedarikçi firmalarla sorunlar yaşadım	2	6.5	15	48.4	3	9.7	11	35.5	-	-	2.74	1.03
Resmi belgelerinin temininde sorunlar yaşadım	1	3.2	23	74.2	3	9.7	4	12.9	-	-	2.32	0.75
Danışman firmalar bizi doğru yönlendirmedi	2	6.5	9	29	7	22.6	13	41.9	-	-	3.00	1.00
Uzman personel eksikliği projemde hatalara sebep oldu	-	-	9	29	9	29.0	13	41.9	-	-	3.13	0.85
Mali kaynakların yetersizliği nedeniyle sorun yaşadım	4	12.9	18	58.1	2	6.5	7	22.6	-	-	2.39	0.99
TKDK'dan yeterli destek alamadım	-	-	-	-	2	6.5	21	67.7	8	25.8	4.19	0.54
Bölgesel kısıtlamalar ve sorunları aşmakta zorlandım	-	-	11	35.5	9	29	11	35.5	-	-	3.00	0.86
Proje konusunda tecrübesizlik beni zorladı	6	19.4	23	74.2	1	3.2	1	3.2	-	-	1.90	0.60
Prosedürlerin karışık oluşu beni zorladı	4	12.9	25	80.7	1	3.2	1	3.2	-	-	1.97	0.55

1: Kesinlikle Katılıyorum, 2: Katılıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılmıyorum, ¹ Ort: Ortalama; ² SS: Standart Sapma

TKDK'nın yeni bir kurum olması yanında IPARD fonlarının kırsal kalkınmada yeni uygulanmaya başlanması nedeniyle hem farkındalık oluşturmak hem de sektör içi ve dışından yatırımcıları proje hazırlamaya teşvik etmek için farklı mecralarda tanıtım faaliyetleri düzenlenmiştir. Çizelge 6'da yatırımcılara IPARD destekleri hakkında

bilgi veren kaynaklarının etkinliği sorulmuştur. En etkili tanıtım ve bilgilendirme aracı olarak elektronik medya ve web siteleri (%96.8) ile SMS veya e-posta yoluyla bilgilendirme (%90.3) belirtilmiştir. TKDK tarafından yapılan tanıtım ve bilgilendirme toplantılarını ise daha az etkili olduğu görülmüştür.

Çizelge 6. TKDK destekleri hakkında bilgi veren kaynaklar ile ilgili görüşler

Table 6. Opinions about the sources providing information about ARDSI supports

Bilgilendirme kaynakları ve etki dereceleri	1		2		3		4		5		Ort ¹	SS ²
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
TKDK'nın yaptığı toplantılar bilgilendirmede etkilidir	-	-	13	41.9	4	12.9	11	35.5	3	9.7	3.13	1.09
Basın bültenleri bilgilendirmede etkilidir	-	-	15	48.4	7	22.6	9	29	-	-	2.81	0.87
Elektronik medya ve web siteleri bilgilendirmede etkilidir	4	12.9	26	83.9	-	-	1	3.2	-	-	1.94	0.51
Yerel veya ulusal medya (TV, gazete vb.) bilgilendirmede etkilidir	10	32.3	20	64.5	-	-	1	3.2	-	-	1.74	0.63
Çevremizden aldığımız haberler bilgilendirmede etkilidir	-	-	18	58.1	3	9.7	10	32.3	-	-	2.74	0.93
Mesaj (sms), mail vb. bilgilendirmede etkilidir	4	12.9	24	77.4	1	3.2	2	6.5	-	-	2.03	0.66

1: Çok Etkili, 2: Etkili, 3: Kararsızım, 4: Az Etkili, 5: Etkili Değil, ¹ Ort: Ortalama; ² SS: Standart Sapma;

Proje sahiplerine destek aldıkları IPARD programı ve uygulamaları ile ilgili görüşleri sorulmuş ve programı değerlendirmeleri istenmiştir. Verilen cevaplar Çizelge 7'de gösterilmiştir. Proje sahiplerinin tamamı IPARD desteklerinden memnun olduğunu ve desteklerin kırsal kalkınmada oldukça etkili olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %93.6'sı destekleme olmasaydı projesini hayata geçiremeyeceği söylemiştir. Tüm katılımcılar IPARD desteklerinin en cazibedici yönünün, yüksek hibe oranı ve vergi muafiyeti olduğunu ifade etmiştir. Programda proje uygulama sürecinde harcamalar önce faydalanıcı tarafından yapılmakta, ödeme belgeleri ve

faturalar kuruma sunulduktan sonra hibe destek ödemesi yapılmaktadır. Bu durum proje sahiplerinde (%96.7) desteklemelerin parası olanlar için uygun olduğu düşüncesi oluşturmuştur. Katılımcıların %58.6'sı IPARD programını diğer destekleme programlarından daha faydalı bulmuştur. Ancak yine de verilen hibe oranı katılımcıların %19.4'ü tarafından yeterli görülmemiştir. Yine IPARD projelerinin hazırlığı ve prosedürleri ile ilgili olarak %83.9'u prosedürlerin, rehberlerin anlaşılabilirliğinin ve uygulanmasının zor olduğunu ifade etmiş, %80'ni proje hazırlama ve takibi için özel bilgi ve beceriye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte katılımcılar,

desteklenen sektör sayısının artması (%48.4), sektörlerle ilgili sınırlandırmaların kaldırılmasının (%92.5) IPARD desteklemelerine olan talebi artıracağına ifade etmiştir.

Ayrıca kurum tarafından sözleşme imzalandıktan sonra bir kısım hibenin avans ödemesi yapılmasının da desteklere olan talebi artıracağı belirtilmiştir.

Çizelge 7. Proje sahiplerinin IPARD programı hakkındaki görüşleri
Table 7. Opinions of the project owners about the IPARD program

IPARD programı ile ilgili görüşler	1		2		3		4		5		Ort ¹	SS ²
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
IPARD destekleri hakkında bilgi veren kaynak yeterlidir	-	-	9	29	1	35.5	11	35.5	-	-	3.06	0.81
Desteklerinin en cezbedici yönü hibe oranı ve KDV muafiyetidir	21	67.7	10	32.3	-	-	-	-	-	-	1.32	0.46
IPARD'ı diğer destek programlarından daha faydalı buluyorum	2	6.5	16	51.6	13	41.9	-	-	-	-	2.36	0.60
IPARD projelerindeki hibe destekleme oranı yeterlidir	-	-	14	45.2	11	35.5	6	19.4	-	-	2.74	0.77
IPARD prosedürleri anlaşılır ve uygulaması kolaydır	-	-	1	3.2	4	12.9	24	77.4	2	6.5	3.87	0.56
Programdaki destek başlıkları bölge ihtiyacına ve potansiyeline uygundur	8	25.8	20	64.5	2	6.5	1	3.2	-	-	1.87	0.67
Desteklenen sektör sayısı artarsa IPARD'a olan talep arttıracaktır	2	6.5	13	41.9	16	51.6	-	-	-	-	2.45	0.62
Sektörlerle ilgili sınırlandırmaların kaldırılması desteğe talebi arttıracaktır	13	41.9	16	51.6	2	6.5	-	-	-	-	1.65	0.61
Hibelere avans ödeme yapılması desteğe olan talebi arttıracaktır	24	77.4	7	22.6	-	-	-	-	-	-	1.23	0.43
Desteklerin paralı yatırımcılara uygun olduğunu düşünüyorum	5	16.1	25	80.6	1	3.2	-	-	-	-	1.87	0.43
Desteklerinin Kırsal Kalkınmada etkili olduğunu düşünüyorum	11	35.5	20	64.5	-	-	-	-	-	-	1.65	0.49
IPARD desteklemelerinden memnunum	7	22.6	24	77.4	-	-	-	-	-	-	1.77	0.43
TKDK'dan destek almasaydım bu projeyi hayata geçiremezdim	6	19.4	23	74.2	2	6.5	-	-	-	-	1.87	0.50
Proje hazırlayabilmek için özel bilgi ve beceriye ihtiyaç vardır	7	22.6	15	48.4	8	25.8	1	3.2	-	-	2.10	0.79

*1: Kesinlikle Katılıyorum, 2: Katılıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılmıyorum ¹ Ort: Ortalama; ² SS: Standart Sapma;

Yatırımcılar tarafından proje hazırlama sürecinde yaşanan zorluklar yanında maddi kayıplar yaşandığı da ifade edilmiştir. Bu doğrultuda IPARD fonlarından üst düzeyde ve etkin kullanımı için IPARD fonlarının potansiyel kullanıcılarına danışmanlık hizmetleri yoluyla bilgi verilmesi, eğitim sağlanması ve deneyimlerin aktarılması oldukça önemlidir. Đurić & Puškarić (2018) yapmış oldukları çalışmada da benzer uygulamaların etkili olacağını ifade etmiştir.

TKDK tarafından desteklere yönelik tanıtım ve bilgilendirme toplantıları yapılmasına rağmen Bezhani'inde (2015) çalışmasında belirttiği gibi başvuru sahiplerinin eğiliminin özel danışman firmalara yöneldiği görülmüştür.

Araştırma bulgularında bölgede çok sayıda (102) tarımsal amaçlı kooperatif ve birlik olmasına rağmen desteklerden

faydalanan sadece 2 tanedir. Bunlardan bir tanesi soğuk hava deposu ve paketleme tesisi kurarken diğeri sadece paketleme tesisi kurmuştur. Bu sayının düşüklüğüne sebep olarak; kooperatiflerin genelde borçlu olması, maddi sıkıntılar, yönetsel sorunlar, analiz-öngörü ve karar almada yetersizlik, gelişen teknoloji, bilgi seviyesi, üretim ve gelir düzeyinin artması ile üreticilerin artık birliğe ihtiyaç duymaması gibi nedenler yanında IPARD desteklerinde ki kısıtlayıcı faktörler sayılabilir. Bećirović, vd. (2013) da belirttiği kooperatiflerin performansların artması fon kullanma oranını ve rekabet gücünü de arttıracaktır. Yine Tan ve ark. (2018) de önerdiği gibi tarımsal amaçlı kooperatifler, üretici birlikleri ve diğer üretici örgütlerinin proje ve fonlarla ilgili farkındalık düzeyi artırılarak bireysel kullanım yerine kolektif kullanımın teşviki ile kaynak israfı önlenabilir.

Kırsal kalkınmanın finansmanı olarak görülen IPARD fonlarının daha çok işletme yatırımlarına odaklanması ile Zekic vd. (2016) de belirttiği üzere kırsal alandaki hane halkı geliri üzerine etkisinin sınırlı düzeyde kalacağını düşünülmektedir.

Diğer yandan IPARD destekleri Çimen'in (2017) çalışmasından da belirttiği gibi yerel ekonomilere katkısı yanından modern ve AB standartlarında üretim sağlanması, diğer sektörlerin (inşaat, makine imalat, lojistik vb.) de gelişmesine, mekanizasyona, üretimin, istihdamın, girişimciliğin ve proje kültürünün artmasına önemli katkı sağlamıştır.

Desteklenen projeler sonucunda Isparta ilinde meyvecilik sektöründe; yeni kurulan tesisler ile toplam 242 306 m³ soğuk depolama hacmi kazandırılmıştır. 7 adet tasnifleme ve paketleme tesisi kurularak ildeki tasnifleme-paketleme kapasitesinde 40 ton/saatlik bir artış sağlanmıştır.

4. Sonuç

Meyvecilik sektörüne yönelik IPARD desteklemelerinin depolama ve paketlemeye yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda yapılan destekler ile sektöre AB standartlarında yeni ve modern soğuk hava depoları ile tasnifleme-paketleme tesisleri kazandırılmıştır. Böylelikle kurulan modern soğuk hava depoları ile meyve depolama süresi uzatılırken, uluslararası pazarın ihtiyacı olan paketlenmiş standart ürün tedarikine de katkı sağlanmıştır. Ayrıca desteklenen soğuk hava depolarının ortalama 4 kişi, tasnifleme ve paketleme tesislerinin de ortalama 15 kişi çalıştırdığı görülmüştür. Böylelikle bölgede istihdama, işsizliğin azalmasına ve kırsaldan göçün önlenmesine önemli katkılar sağlanmıştır.

Hiç şüphesiz IPARD destekleri meyvecilik sektörüne önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte gerek sektörel bazda sınırlamaların kaldırılması gerekse desteklerin verilmiş sürecindeki bazı değişiklikler ile bu fonlardan daha etkin, verimli ve kapsamlı bir fayda sağlamak mümkün olabilir. Bu değişiklikleri şöyle özetleyebiliriz;

- Sektördeki destekler sadece soğuk depolama ve paketleme ile sınırlı kalmamalı, kurutma, dondurma gibi işleme sektörlerini de kapsayacak hale getirilmelidir. Böylece katma değeri yüksek, muhafazası ve pazarlanması daha kolay ürünler elde edilebilecektir.
- Projelerde uygulanan teknik ve idari sınırlamalar proje sayısının artmasında önemli bir engel olduğu görülmektedir. Nitekim proje sahiplerinin yanı sıra tedarikçi firmalar, sektör içinden kişiler ve üreticiler ile yapılan görüşmelerde projelerde soğuk depo hacminin 10 bin metreküp ile sınırlandırmanın gereksiz ve yetersiz olduğu görülmüştür. Bu kapasite sınırlaması çoğu mütessesibinin proje sunmasında önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu sınırlamanın kaldırılması ile on bin metreküp üstündeki mevcut depoların modernizasyonunun önü açılacak, atıl kapasite aktif hale gelecek, arazilerin korunması sağlanacak, küçük ve çok sayıda depo yerine büyük ekonomik, rantabil

depolar kurulabilecek böylece tedarik zincirinde kolaylıklar sağlanacaktır.

- Sektörde faaliyet gösteren kooperatif ve birlikler için başvuru kolaylığı, puan avantajı, yüksek hibe oranı gibi pozitif ayrımcılıklar tanınması sektörün güçlenmesi ve hibelerin hedefine ve daha geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca bireysel kullanım yerine kolektif kullanımın teşviki ile kaynak israfı önlenebilir.
- IPARD destekleri ve proje süreçleri ile ilgili eğitimler düzenlenmesi, sivil toplum kuruluşlarında (Ticaret Odası, Ziraat Odası, Kooperatifler vb.) üyelere yönelik IPARD danışma masaları oluşturulması proje sürecinde yaşanılacak zorlukları önlemede katkı sağlayacaktır.
- Elde edilen bulgularda da görüldüğü üzere, tanıtımlarda internet ve sosyal medyanın kullanılması hem etkinliği artıracak hem de kaynak israfının önleneyecektir.
- Desteklere büyük oranda erkeklerin başvurduğu görülmüştür. Kadınlara yönelik teşvik edici parametrelerin artırılması, başta üniversite mezunu kadın ziraat Mühendisleri olmak üzere kadınları iş hayatına atılmalarında katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
- Faydalancılar proje sürecinde en fazla prosedürlerin zorluğundan sıkıntı yaşamıştır. Bu nedenle IPARD prosedürleri daha kolay ve anlaşılır hale getirilmeli veya bu konuda eğitimler arttırılmalıdır. Ayrıca üniversitelerde de konu ile ilgili derslere yer verilmesi uzun süreli olumlu etkiler sağlayacaktır.

5. Teşekkür

Bu çalışma Ali Toker'in Doktora Tezinden türetilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makalenin hazırlanmasında eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan ederler.

6. Kaynaklar

- AB (2019). IPA. Avrupa Birliği (European Union). https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/ipa/
- Anonim (2020, Şubat 18). 2019 Yılı Faaliyet Raporu. Tarım ve Orman Bakanlığı Isparta İl Müdürlüğü, Isparta.
- AKİB, (2020). Yaş meyve ve sebze sektörü türkiye geneli değerlendirme raporu (2018-2019). Akdeniz İhracatçı Birlikleri, Mersin.
- Bećirović, E., Nikolić, A., Bajramović, S., Ognjenović, D., Krilić, A., & Makaš, M. (2013). Ability of cooperatives to utilize IPARD program. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2, 633-638.
- Bezhanı, E. (2015). The result and the impact of project IPARD for the rural and agricultural development. *Mediterranean Journal of Social Sciences* MCSER Publishing, Rome-Italy, Vol 6, No: 2 S:1, <https://www.doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n2s1p602>.
- Çimen, A.O. (2017). *IPARD Programının Kırsal Alanda Ekonomik Kalkınmaya ve Yararlanıcılara Katkıları ve Beklentiler Üzerine Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 127 s.

- Çobanoğlu, F., Cankurt, M., Tunahoğlu, R., Yılmaz, H., & Nalbantoğlu, A. (2017). Kırsal kalkınma yatırımlarının desteklenmesi programının etkisinin değerlendirilmesi: Bursa ili örneği. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 14(1), 16-27.
- Đurić, K. & Puškarić, A. (2018). Challenges Of Using The IPARD Program In Financing Agriculture And Rural Development. In Sustainable Agriculture And Rural Development In Terms Of The Republic Of Serbia. Strategic Goals Realization Within The Danube Region: Support Programs For The Improvement Of Agricultural And Rural Development. Institute of Agricultural Economics, 14-15 December 2017, Belgrade Serbia, pp. 318-333.
- FAO (2019). Selected Production Statistics. Food and Agriculture Organisation of The United Nations, Budapest.
- Işık, N. & Baysal, D., (2011). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de kırsal kalkınma politikaları: Genel bir değerlendirme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1), 165-186.
- Özdemir, S. (2012). Kırsal kalkınmada kırsal turizmden yararlanma olanakları: Gökçeada örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 19-21.
- SPSS (2016). IBM SPSS Statistics 25.0 for Windows. Armonk, NY.
- Stanislav, Z., Bojan M., & Žana K. (2016) IPARD funds in the function of the development of the rural areas of the Republic of Serbia. *Economic Horizons*, May - August 2016, Volume 18, Number 2, 165-175.
- Tan, S., Ekinci, Ö., Kurt, H., & Karakoç, N. (2018). Çanakkale'de IPARD projesi kapsamında makine ekipman desteği alan üreticilerin memnuniyet düzeyini etkileyen faktörlerin analizi. *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 6(1): 1-8.
- TKDK, (2017). Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Faaliyet Raporu. TKDK, Ankara.
- TOB, (2019). Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD 2007-2013). Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.
- TOB (2020a). Ulusal Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi-II (UKKS II, 2014-2020) Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.
- TOB (2020b). Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2015-2018), Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.
- TÜİK (2020). Tarımsal Ürünler İstatistiği, İstatistiklerle Türkiye. Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- Türk, R., & Karaca, H. (2015). Ülkemizde Taze Ürün Depolayan Soğuk Muhafaza Tesislerinde Teknik ve Ekonomik Nitelikler. *TESKON-2015 Bildiriler Kitabı*, 775-795.
- Yardımcı, M., Arı, H., & Aslan R. (2018). The impact of IPARD supports on structural and managerial features of dairy enterprises in Afyonkarahisar province. *Indian Journal Of Animal Research*, 52(1) 2018: 151-156, <https://www.doi.org/10.18805/ijar.v0i0F.6987>.
- Yeşilbaş, M. (2011). Kırsal kalkınma politikalarının gelişim çizgisi ve planlı dönemde kırsal kalkınma yaklaşımları. *Türk İdare Dergisi*, 2011/3, 470, 153-176.
- Yıldırım, A. (2016). *IPARD Programı Kapsamındaki Hibelerin Etkinliğinin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma: Erzurum, Kars ve Ağrı İlleri Örneği*. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 123 s.
- YMS (2020). 2019 Yılı Değerlendirme Raporu. Türkiye Yaş Sebze Meyve İhracatçı Birlikleri, Ankara.
- Zekic, S., Matkovski, B., & Kleut, Z., (2016). IPARD funds in the function of the development of the rural areas of the republic of Serbia. *Economic Horizons*, May - August 2016, (18)-2, 165 – 175, doi: 10.5937/ekonhor1602169Z.